JOSIP HAMM

IZ PROBLEMATIKE ČAKAVSKIH GOVORA

I.

ČAKAVIZAM I NJEGOVA GENEZA

Kada je pred nepunih trideset godina ugledni poljski dijalektolog Mieczysław Małecki prolazio Dalmacijom i Hrvatskim primorjem tragajući za pojavama hrvatskoga čakavizma, put ga je nanio i na Cres i na Lošinj i njima susjedne otoke u Kvarnerskom zaljevu. Imao je tek malo vremena na raspolaganju i zato su mu opažanja gdješto dodirivala samo površinu zbivanja i pojava i nisu mu dopuštala da sagleda u šareniło, koje je počinjalo odmah iza prvih kuća, koje su od luke vodile u selo i u unutrašnjost – šarenilo, koje će i sam naslutiti koju godinu poslije toga, kada bude pisao svoj »Pregled slavenskih narječja Istre«. A šteta što se toliko žurio, jer da se zadržao samo nekoliko dana na ova dva otoka, mogao je kao u minijaturi, kao u ad hoc pripremljenoj retorti u mnogo sitnijim razmjerima i pod drugim podnebljima pratiti kristalizacije cijelog niza pojava, koje su u prošlosti na vrlo širokim prostorima bile značajne za dijasporu do koje je došlo među slavenskim plemenima i slavenskim jezicima. Nije li depalatalizacija suglasnika jedno od vrlo izrazitih, bitnih obilježja ukrajinskoga jezika? Nema li toga (na pr. na kraju riječi, ispor. *tün* »konj«, *nüz* »nož«) i u polapskom jeziku? Ne prelazi li i u ruskom jeziku i u bjeloruskom jeziku *o e* pod akcentom u diftong (*uo ie*, ili se takvo *o*, na pr. u rus. jez., sužava u *o*), i ne daje li dugo *ā* u lehitskim jezicima *å*? Ne odlikuju li se lužički jezici i danas svojom (k tomu vrlo pravilnom) upotrebom imperfekta i aorista? Nije li, ako se pravo uzme, opća podjela na ikavce, ekavce i jekavce tekla tako, da se je *ê (jat)* u početku prilagođivalo glasovima i glasovnim skupovima, koji su se nalazili iza njega (uglavnom prema pravilima, koja vrijede za ruski, bjeloruski i poljski jezik i koja je posredno – na osnovi Belićeve radnje o novljanskom govoru – za naše sjeverne čakavce utvrdio Jakubinskij), a zatim je na jednim područjima prevladao jedan re-

fleks, na drugima drugi, a na trećima se održalo dvojstvo, t. j. održali su se različni refleksi prema glasovima i glasovnim skupinama, koje su slijedile iza ovoga *ê?* Nije li, napokon, i češko, slovačko, gornjolužičko, ukrajinsko i bjelorusko *h* došlo kao rezultat spirantskog izgovora glasa *g (γ)*, koji Ramovš bilježi i u nekim slovenskim dijalektima, tako da bi se ova glasovna pojava mogla uzeti gotovo kao neprekinuti lanac, koji seže od naših jadranskih obala pa preko Alpa i Karpata na sjever i sjeveroistok sve do Dvine i do Dona? – A sve ove, i različne druge (morfološke, akcenatske, sintaktičke) pojave mogu se – samo u nešto individualnijem obliku – naći i na ovom kvarnerskom području, i to ne pojedinačno, slučajno, nego – u ovom ili onom obliku – kao dio sistema, koji predstavlja njegovo lingvističko obilježje.

Da se je Małecki malo dulje ondje zadržao, i da je dospio da se dublje zamisli u problematiku Cresa, Osora i jednog i drugog Lošinja, vidio bi, da i u pitanjima oko čakavizma na ovim područjima ima elemenata, koji baš nisu sasvim u skladu s njegovom koncepcijom o eksogenom porijeklu ove pojave na našem čakavskom tlu, i možda bi je na vrijeme bio sâm modificirao ili se od ponečega u njoj ogradio.

Kao što je poznato, Małecki je na osnovi postavke, da se čakavizam (t. j. prelaženje *č ž š u c z s* na pr. *cȍvīk, zenä, muskī* za *čovīk, ženä, muškî*) kod Hrvata javlja u gradovima, koji su bili pod mletačkom vlašću, došao do zaključka, da je ta pojava morala biti posljedica jezičnog miješanja talijanskih i hrvatskih elemenata, odnosno da »do čakavizma čakavskih narječja i neznatnog dijela štokavskih narječja dolazi uslijed simbioze mletačkog dijalekta i srpsko-hrvatskoga jezika« i to tako, da je, navodno, kulturniji talijanski (venecijanski) elemenat utjecao na manje kulturni slavenski (hrvatski), koji da je svoje »bodulske« glasove s vremenom počeo izgovarati na mletački način.[1]

S ovim se je teško složiti. Protivi mu se već to, što takvih (čakavskih) pojava nema na pr. u Zadru, u Korčuli, u Splitu, u Omišlju, koji je nasuprot Rijeci, ili u Puli, koji su također imali mletačku upravu i mletačku posadu, i koji su također bili izloženi mletačkom utjecaju, više i neposrednije od manjih mjesta, pa opet se ondje nisu mogli naći tragovi čakavskom izgovaranju. S druge strane čakavizam kao jezična odlika pripada na pr. starijem (konservativnijem) sloju govora na Susku i u nekim drugim manjim selima i naseljima, u kojima *nije* bilo takvoga direktnoga utjecaja. Osim toga nije se činila razlika između čakavizama i čakavizama, na pr. između čakavizma u gradu Pagu i u Hvaru, koji se sistematski *veže* za izgovor *c z s* u (primijenjenom, otočkom) romanskom dijalektu, od čakavizma u Velikom Lošinju ili na Susku, koji se sistemski ne veže za takav izgovor. No, i bez obzira na čakavizam, dijalekatska je grupa Cres – Lošinj, kojoj pripada i Susak, za čakavska narječja dosta značajna, pa ćemo joj posvetiti nekoliko riječi.

[1] M. Małecki, *Čakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych* (z mapą), PAU, PKJ 14, Kraków 1929, str. 65.

Još u Fortisovo vrijeme oba su se otoka, i Cres i Lošinj, smatrali jednom cjelinom (pa ih on zove, i drugi ih zovu, zajedničkim imenom »l' isola di Cherso ed Osero«).[2] – U Starom vijeku ubrajali su ih u Apsirtide, i za njih su (upravo za Osor, stari *Apsoros*) vezali tragediju Jazona i Medeje, i nesretnog Apsirta. Oba su otoka umjetno rastavljena kanalom, koji se nalazi podno južnih zidina Osora, tako da stranac, ako ne pita ili ne pazi, ni danas ne zna, kada prijeđe preko nevelikoga mosta, da je sa Lošinja došao na Cres, ili da je s Cresa došao na Lošinj. Osor je od davne davnine – historijski od VI stoljeća pa do g. 1815 – imao biskupiju i bio sve do XV vijeka glavno središte administracije i sudovanja za oba otoka, dok ga nije stala moriti malarija, i dok političko središte za Cres (a time i za Lošinj) nije preneseno u grad Cres.

Nekako u isto vrijeme, od početka XVI vijeka, daleko na jugu počinje da se uz stariji *(Veliki)* Lošinj razvija *Mali* Lošinj: najprije kao naselje Velikog Lošinja s crkvicom i bratovštinom sv. Martina, a zatim uz pomoć elemenata, koji su nadolazili sa strane, i uz pomoć onih koji su dolazili s juga, kao gradić, koji će već u XVII i XVIII vijeku i po broju stanovnika i po ekonomskom značenju natkriliti Veliki Lošinj.

Jezično, cijelo se područje dijeli u dva dijela, u sjeverni (Cres) i u južni (Lošinj) sa dva prijelazna pojasa od kojih je jedan širi a drugi uži (v. mapu), a nijedan se ne zaustavlja na »Kavaneli« (kanalu, koji razdvaja otok Cres od otoka Lošinja). Osor kao dugogodišnje sijelo visokog latinskog (mletačkog) klera i kao zemljišni gospodar Lošinja i susjednih otočića i žarište akcije, koja se pod plaštem crkve ondje odvajkada provodila i kojoj je svrha bila odnarođivanje domaćeg čakavskog elementa, nije jezično izvršio upravo *nikakav* utjecaj na svoju okolinu, iako je i njegovo stanovništvo govorilo mletačkim dijalektom, i bilo je za svoje vrijeme svakako vrlo kulturno.[3] Pa ipak, Osor je sve do danas kroz svu svoju povijest ostao osamljen kao lingvistički otok usred čakavskih (a ne cakavskih, kako bi se očekivalo po Małeckom) naselja, koja ga okružuju i sa sjevera i s juga.

Mogao bi možda tko reći, da je tomu razlog bila slaba napučenost (Osor je, zbog malarije, u Fortisovo vrijeme imao samo oko 250 stanovnika), no nju je nadomještao ugled što ga je visoki kler imao među pučanstvom, k tomu sve do XV vijeka Osor je bio važniji od Cresa, i osim toga – znamo, da je do prelaženja *č ž š* u *c z s* kod naših čakavaca na onom području dolazilo *prije* XVI vijeka.

No, razgledajmo najprije u grubim, najgrubljim crtama opće jezično stanje na oba otoka.

Splet izofona, izoglosa, izoleksa i t. d. daje ovakvu sliku (v. mapu):

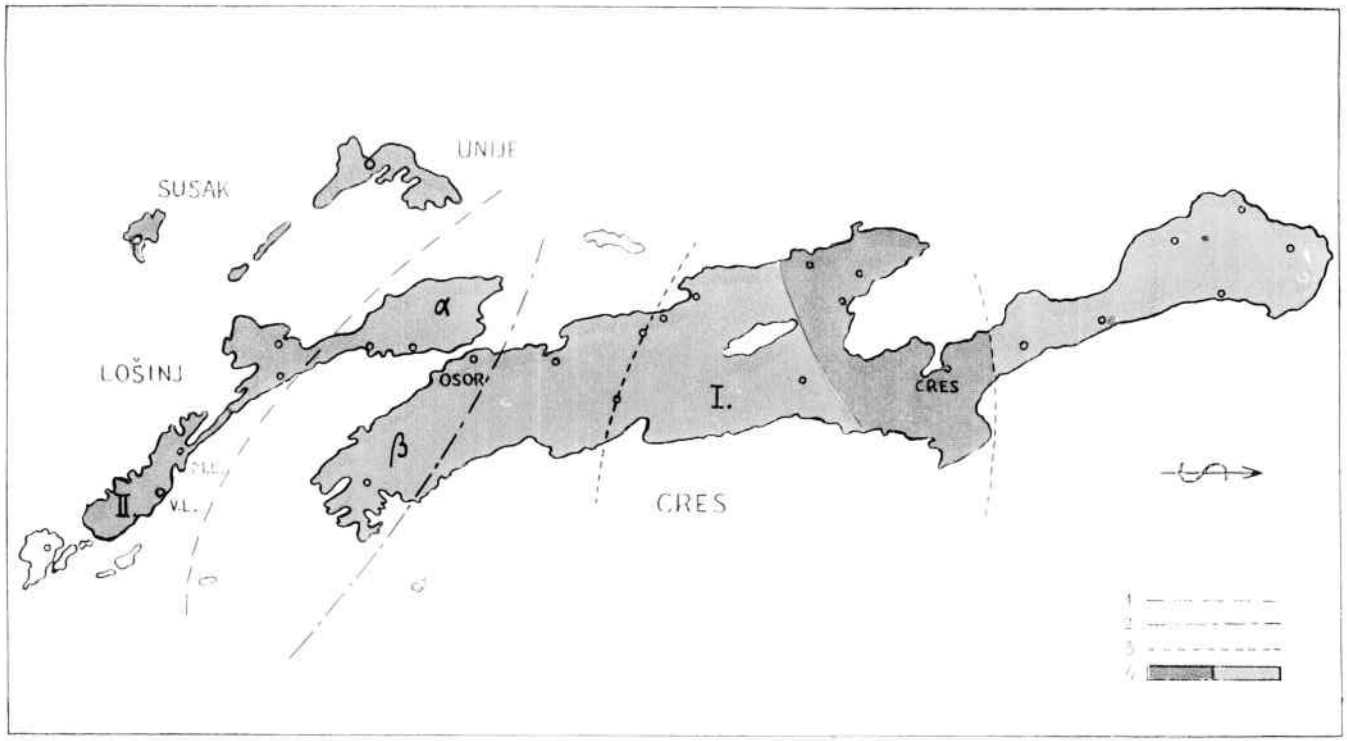
Ako se Cres i Lošinj podijele tako, da se sjeverno jezgro (Cres) označi sa I, južno (Lošinj sa Suskom i s Unijama) sa II, a prijelazni pojasi (onaj, koji dolazi sa sjevera te obuhvaća i Nerezine i Sv. Jakov na Lošinju, i

[2] Alb. Fortis, *Saggio d' osservazioni sopra l' isola di Cherso ed Osero*, Mleci 1771, str. 34.

[3] U Fortisovo vrijeme ondje je živio i Matija Sović (Saggio, 38).

onaj, koji dolazi s juga te obuhvaća Osor i Puntu Križa na Cresu) sa *a* i *β*, tada će za I+*a* biti karakteristično: *ekavizam*, *ę* iza *č*=*e*, zamj. *ńevin*, pril. *sîtra*, imen. *jâčmik*, *jâšmik*, *gromâča*, 2. sg. imp. *ne bùdi pîl* – prema II, gdje je *ekavizam*+*ikavizam* (prema pravilu Jakubinskoga), *ę* iza *č* daje *a*, posv. zamj. za žen. rod glasi *ńejî*, prilog *seγùtra* »jutros«, imenice *ozîmac* (ječam) i *mocîra* (zid od kamena u polju) a imp. za 2. lice sg. *ne pîj: (ne pîj ne cà budes pijân*, Susak), ili za II+*β*: *kârf* »krv«, *opârnice* »žlijezde«, *mâsline* »masline« (prema I: *krî*, *žležice*, *ũliki*). Kod drugih pojava odnosi nisu tako jednostavni: s obzirom na refleks za poluglas otok Cres se dijeli u tri dijela, u sjeverni (*a*), srednji (*e*) i južni, koji – sa *e*/*a* u Stivanu (bez obzira na ъ ili ъ) – ima opet *a* (onako kao i II+*β*). Slično je i s cakavizmom, koji u I također obuhvaća samo srednji dio (v. mapu) i od II samo Veliki Lošinj, Mali Lošinj i na Susku gornje (starije) naselje (t. zv. *Selõ*). Što se dugoga *a* tiče, kada ono nije pod mladom, metatonijskom duljinom, ono i na sjeverozapadnom dijelu Cresa i u II–*β* daje *å* ili diftong, koji se odatle razvio (s prijelaznim pojasom oko Stivana, Beleja i Ustrina na Cresu, gdje se naporedo može čuti i *ā* i *å*). Tamo, gdje *ā* prelazi u *å*, u pravilu i *ō* može da prelazi u *uô* (ili se izgovara kao *o*), a *ē* prelazi u *ę̄* (na pr. u I) i *iê* (u II+*β*). Slično je i u morfologiji (u II+*β* dat. sg. *mojèi*, u I *mojõi*) i u sintaksi (*naše voli su bile male*, *naše zvoni su bile vele* kao *naše ženi su bile dobre* ali *naše deca su bili dobri* na sjeveru, prema *dycà su amâne* (djecu vole), *hćère su spâli* (kćeri su spavale), *zuzèbe su prîsli* (došle su ozebine, sve na Susku), gdje je *-i* staro (inače je Cres generaliter kod feminina pristao uz nepalatalne osnove te uz *ženà*, *ženî*, *ženè* ima i *kùća*, *kũći*, *kùće*, dok je Lošinj proveo jednačenje prema palatalnim osnovama pa uz *kùća*, *kùće*, *kùći* ima *zenà*, *zenè*, *zenî*; samo krajnji pojas – *a*. Nerezine i Sv. Jakov – imaju miješano *ženà*, gen. *ženè*, dat. *ženè*). Nigdje tu Osor nije ostavio traga u govoru svojih bivših kolona i ljudi, koji su kulturno, vjerski, administrativno i ekonomski bili o njem ovisni. Ovo treba imati na umu kada se govori o cakavizmu na onom području, o pojavi, koja se kao što je rečeno dovodila u uzročnu svezu s ovakvim romanskim ili romaniziranim naseljem, a pritom se nije uvijek – ili nije uvijek dovoljno – gledalo na neke crte koje, i to bitno, odvajaju naš cakavizam od mletačkog talijanskog dijalekta.

Za mletački je konsonantizam značajan ne samo prijelaz *č* (*ć*) u *s*, čega već kod nas nema (i to nigdje), nego je za nj karakteristična i sonorizacija intervokalnih suglasnika, čega također kod nas nigdje nema (osim kod tuđica, koje su pojedinačno – kao *kavidal* od *capital-e*, i sl. – uzete iz bivše službene, sudske i sl. mletačke terminologije). Za mletački je dijalekat nadalje značajno izjednačivanje *č* > *š* > *s* sa *s*(*z*) ‖ *ṣ*(*ẓ*), tako da oni i izvorno, staro *s z* izgovaraju kao *ṣ ẓ*. Kod nas se tek gdjegdje u gradovima, koji su bili izvrgnuti jačem tuđinskom utjecaju, mogu susresti pojedinci, koji svako *s z* (i staro i ono, koje je postalo od *š ž*) izgovaraju na »talijanski« način (kao *ṣ ẓ*, *ś ź*). Ja sam ovakav izgovor zabilježio u gradu Pagu i u Hvaru, gdje se od ljudi, koji su bilingvi i

Sl. 1. — Mapa jezičnih područja na o. Cresu, Lošinju i Susku

TUMAČ ZNAKOVA

1. sjeverno — *ekavsko područje (ě* = *ę* daje *če*: *ńerin*; *sĭtra*; *jačmik* i *jasmik*, *gromāča*. 2. sg. imp. *ne bũdi pal*): južno — *ekavsko-ikavsko područje (ě* + *ę* daje *ča*; *ńeja*; *seją̃tra*; *ozimac*, *močira*. 2. sg. imp. *ne pij*).
2. južno — *kãrf*, *opãraice*, *mãsline*: sjeverno — *krš*, *žležĭce*, *ũlikī*.
3. područje zaokruženo točkicama: poluglas (b, b) u jakoj poziciji daje *e* (drugdje daje *a*), izuzeci: *kedě* za *kadě i sěn* za *sãn* (*sam*, *sum*, *esse*), koji se govore i ondje, gdje b, b prelazi u *a*.
4. crveno obojeno područje = čakavci, plavo obojeno područje = čakavci.

koji se i danas mnogo služe talijanskim jezikom, može čuti, da *sol, slabo* i sl. riječi izgovaraju kao *śol, ślabo* i sl. No, to su rijetki pojedinci, a osim toga i to je cakavizam druge vrste, koji je zanimljiv tek utoliko, što svojim posebnim izgovorom upućuje na to, da se na graničnom području, na kojem i jedna (hrvatska) i druga (talijanska) strana imaju svoje »cakavizme«,[4] mogu naći i dvije i tri različite vrste cakavskih varijanata – jedne, u kojima i primarno *s z* može da se po refleksu izjednači sa *s z* koje je postalo od *š ž*, druge, u kojima se fonetski doduše čuva i *s z* i *š ž*, ali se lako zamjenjuju, pa se *š* izgovara i tamo, gdje bi trebalo da stoji *s* (a *š* se pritom obično zamjenjuje sa *s*), i treće, kod kojih nema miješanja i kod kojih svako *š ž* normalno prelazi u *s z*.[5] Spomenute razlike (1. $s\ z > ṣ\ ẓ < š\ ž$, 2. $s\ z \sim š\ ž \sim s \parallel š\ z \parallel ž$, 3. $s\ z \sim s\ z \leqq š\ ž$), kao što se vidi na prvi pogled, predstavljaju dva različita jezgra s polovima u 1 i u 3, dok 2 kao fenomen koji je i fonološki zanimljiv predstavlja u prvom redu težnju, kojom cakavci nastoje da se približe izgovoru svojih knjiga i svoje *koinē*, koja je (u širim razmjerima) oduvijek bila čakavska.

Antonio Ive je prije više desetaka godina za izgovor talij. *c+e, i* kao *c* (a ne kao *ṣ*) u pulskom govoru i u drugim govorima jugozapadne Istre dopuštao utjecaj »da' linguaggi stranieri circonvicini«, od kojih je u te govore moglo doći i refleksivno *ṣe* uz glagole, gdje im inače nije bilo mjesta u talijanskom jeziku.[6] Ovo se moglo odnositi samo na utjecaj, koji je dolazio iz okolnih cakavskih (slavenskih, hrvatskih) strana. Małecki je međutim bio sklon, da u tome *c* gleda starije stanje mletačkoga izgovora iz vremena, kada mletačko i sjevernotalijansko $\acute{c} > c$ još nije bilo prešlo u *ṣ*.[7] Tako je prije njega mislio i Vidošić,[8] za kojim se poslije bio poveo Att. Depoli,[9] a i Rohlfs je takav intermedij prihvaćao za gornju Italiju,[10] no treba odmah reći, da su znakovi, kojima se ovaj glas bilježio u starim tekstovima, dosta nesigurni. Meni se čini, da je – s obzirom na talijanske redukcije – trebalo postaviti pitanje, da li tu, možda ipak, nije bilo prijelaza $\acute{c} > \vartheta' > ṣ$ (ispor. *čento : *tšento* > *šento*, *čiŋkwe : *tšiŋkwe* > *šiŋkwe*). Rohlfs se kod istarskih dijalekata nije obazirao na susjedstvo naših cakavskih govora.

Da ne duljim, ima više razloga, koji upućuju na to, da bi ovaj kompleks trebalo nanovo razmotriti i da bi mu, možda, trebalo prići s druge

[4] Slična se problematika javlja i pred Talijanima, kada pišu o ostacima svojih istočnih i jugoistočnih dijalekata na našem području.

[5] U sitnije varijante (kao, na pr., kada primarno ili sekundarno *s z* ispred palatala prelazi u *ṣ, ẓ, ś, ź*) ne ću ovdje ulaziti.

[6] A. Ive, *I dialetti ladino-veneti dell' Istria*, Strassburg 1900, str. XVII; isp. i *Saggi di dialetto rovignese*, Trst 1889, str. 9, istoga autora.

[7] o. c. str. 70.

[8] Giuseppe Vidossich, *Studi sul dialetto triestino*, Archeogr. triestino NS XXIII-2 (1899–1900) str. 239–304. i XXIV (Suppl., 1902) str. 5–78; v. str. 297. i 301–302.

[9] Attilio Depoli, *Il dialetto fiumano. Saggio grammaticale*. Bullettino della deput. fium. di storia patria, vol. III (1913), str. 274.

[10] *Historische Grammatik der Ital. Sprache und ihrer Mundarten* I, Bern 1949. str. 255.

strane, sa strane strukture (sistema) naših dijalekata. Prof. Belić je pred više godina pokušao na sličan način dati tumačenje za ovakav izgovor u poljskom jeziku (pozivajući se na to, da se »u poljskom palatalnost bolje i duže čuvala negoli u našem jeziku«, i da je »palatalnost u njemu davala uvek više piskavu nijansu frikativnih suglasnika nego šuštavu« JF VIII, 268). Sličnih pojava, naime, ima i drugdje u slavenskom svijetu: osim u poljskom jeziku, u kojem i ž prelazi u z, ima ih i u polapskom jeziku (gdje, kao i kod nas, č ž š prelazi u c z s), u donjolužičkom, gdje samo č prelazi u c, a ž i š ostaju, zatim u bjeloruskom (t. zv. *cokanje*) i u nekim sjevernoruskim dijalektima, u kojima te promjene uz č ć obuhvataju i ž š > ź ś > ź ś > z s. Dosada su se ove promjene uglavnom – u smislu nekadašnjeg učenja – objašnjavale stranim utjecajima, u prvom redu (za sjeverne Slavene) finskima (premda je i Mikkola sumnjao, da bi finski supstrat bio u prošlosti tako daleko dopirao, i da bi u tim zemljama mogao izvršiti tako ograničen a opet tako jak jezični utjecaj – sve ako se i apstrahira od toga, da se time još uvijek ne tumače promjene na pr. u donjolužičkom jeziku). Kod Poljaka, koji su se ovim pitanjem još najviše bavili, jer od njega zavisi pitanje o počecima i o postanku njihova književnoga jezika, postoje dva oprečna mišljenja: jedno, koje u cakavizmu (oni ga zovu »mazurzenie« ili »sakanie«) gleda prethistorijsku pojavu, koja se razvila na osnovi nekoga stranoga (finskoga, keltskoga) supstrata, ili je pak nastala samoniklo, onako, kako je od prasl. *t' d'* postalo na pr. poljsko *c* ʒ (ovom mišljenju priklanjao se i Belić, l. c.), i drugo, koje u tom prelaženju vidi mladu, recentnu pojavu, koja nije bila starija od XV vijeka.

Kod nas se polazilo sa drugih pretpostavaka: kod nas se pretpostavljao strani(neslavenski, romanski) utjecaj u *historijsko* vrijeme, za koje ima – ili bi trebalo da bude – dosta raznovrsnih podataka i na jednoj i na drugoj strani, podataka koji se mogu jedni s drugima porediti i jedni drugima suprotstavljati. A ovi svi baš ne govore u prilog tezi, da cakavizam kod nas nije drugo nego prilagođivanje svojega izgovora i svojega sistema sistemu onih ne baš uvijek brojnih stranaca, koji su kroz stoljeća dolazili u našu zemlju da u njoj provedu neko vrijeme i da se poslije opet povuku u lijepi grad na lagunama ili u koju njegovu bližu, sjeverniju pokrajinu.

Kod sjevernih Slavena pomišljalo se na nekakav aloglotski (finski) supstrat, koji se davno, tko zna kada, asimilirao i zajedno sa svojim ulaženjem u drugu jezičnu zajednicu u nju unio i u njoj proširio i neke odlike, ili neke nedostatke, koji su bili značajni za njegov konsonantski sistem. Taj sistem na pr. nije imao slav. niza š ž č, pa su njegovi predstavnici, kada su prihvaćali slavenski jezik, svako slavensko š ž č izgovarali glasom, koji je bio nalik na *s z c*. Ovo se još može razumjeti, kada se radi o *supstratu*, no kod nas je trebalo biti obrnuto: tu je *superstrat* trebao da utječe na supstrat, k tomu superstrat, koji se uopće rijetko kada, i to samo pojedinačno, naseljavao na našem području, tako da je i njegov utjecaj, bar u jezičnom pogledu (a to je vrlo važno), morao

biti bez kontinuiteta, onako efemeran i prolazan, kako je prolazan i kratkotrajan bio i boravak njegovih predstavnika, koji su bili stacionirani u našoj zemlji. Da jedan glasovni sistem uzmogne utjecati na drugi, treba da na nj djeluje *iznutra*, ne *izvana*. Zato je pitanje, je li origo kod supstrata ili kod superstrata, vrlo važno. Nijemci su kroz stoljeća svoj jezik sistematski nametali različnim slavenskim plemenima (uzmimo samo Lužičane, ili naše Slovence), naseljavali su među njima i svoje kolonisteˌ pa ipak ti jezici prema njima nisu mijenjali svoj suglasnički sistem, niti su se odrekli svojega ž, kojega, kao što je poznato, nema u glasovnom sistemu njemačkoga jezika.

Nije mnogo drugačije ni s historijskim elementima, premda upravo na njihovoj interpretaciji mnogi zasnivaju mišljenje, da je čakavizam kod nas zato, što se javlja na području koje je nekoć potpadalo pod Veneciju, morao kao nekakav odraz ili nekakva imitacija nadovezivati na slične (ili srodne) pojave u mletačkom dijalektu. No i tu se rezultat mijenja i slika postaje drugačija, kada se historijski momenti u diahroniji prisnije povežu s jezičnim pojavama.

Prema podacima, kojima raspolaže povijest, neki su naši krajevi – na pr. naši otoci od Krka i Cresa do Korčule i Visa – tamo negdje gotovo od početka ovoga milenija pa do 1358. i zatim od 1409. i 1420. pa do potkraj XVIII vijeka bili pod gospodstvom Mletaka. Ono prvo razdoblje bilo je puno borba u kojima su neka područja i gradovi po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku, ovo drugo bilo je razmjerno mirno i mletačka se vlast u njem utvrdila i »trajala« sve do Campo Formija i do konačne likvidacije Republike sv. Marka. Razumije se sámo po sebi, da je ovo drugo razdoblje bilo pogodnije od prvoga za različne ekonomske, kulturne i dr. utjecaje, i zato nije čudo, što su različni autori i jezični utjecaj na naše čakavske govore tražili upravo u ovom drugom razdoblju. Međutim, kako su prema ovome stajali jezični momenti?

Małecki je, kao što je rečeno, u talijanskom *č* > *c* po gradovima u Istri i u Dalmaciji, koje je zajedno sa *š ž* ~ *s z* trebalo djelovati na naše *č ž š* > *c z s*, gledao refleks venecijanskoga konsonantizma iz vremena, kada u njem *č* još nije bilo prešlo u *s (ṣ)*. No, kada je to bilo? – Za *č dž* > *s z* i za sonorizaciju suglasnika, kada su stajali ispred samoglasnika ili između dva samoglasnika, ima u mletačkom dijalektu potvrda i u XIII vijeku, i u 1. polovici XIV vijeka (isp. rime *mançer – avançer* Monaci 497, *biada vergene, bespero, tuta la zente, se piase, zugno, zascaduna, asenision, zoè, al so plaxer* Migliorini – Folena 36, 37, 45). Vidošić također uzimlje, da je taj proces u XIV vijeku bio završen.[11] To znači, da je ovaj prijelaz u mletačkom dijalektu (u Mlecima i u gornjoj Italiji) bio završen već u *prvom* razdoblju, – u onom, koje *nije* bilo pogodno za jezičnu penetraciju (osobito kada je ona dolazila od strane zavojevača, a pritom nije bila biološka). U *drugom* razdoblju te su promjene već bile provedene, i oni, koji su dolazili iz Mletaka u naše krajeve – i koji su

[11] Primjere *tšenere* »cenere«, *tšiŋkwe* »cinque« uzeo je sa Rijeke i iz Cresa, o. c. 256.

bili mjerodavni za jezik talijanske uprave – donosili su sa sobom izgovor, u kojem je *č́* već prelazilo u *ṣ*[12] Pa odakle je onda mogao dolaziti utjecaj, pod kojim je svako naše *č ž š* prelazilo u *c z s*? – Ostanemo li na alogenoj osnovi, odgovor bi mogao glasiti samo: od onoga romanskog stanovništva, koje je svoje *č* davno prije toga bilo pretvorilo u *c* i nije ga dalje pretvaralo u *s*. No tada bi trebalo pretpostavljati, da je takvoga starijega mletačkoga stanovništva (stanovništva, koje je govorilo jednim mletačko-sjevernotalijanskim govorom) bilo u našim istarskim i dalmatinskim gradovima (i na otocima) u znatnom broju i *prije* XIII vijeka, a to se opet jezičnim spomenicima iz onoga vremena nikako ne može potvrditi. Dokazuje to već Dubrovnik, koji je imao romansko stanovništvo, pa ipak u njem nema traga nekom sustavnom prelaženju *č* u *c* (ili *č́* u *c*). Kod nas je nekoć, po primorskim gradovima i većim mjestima, bio dosta raširen dalmatski (dalmato-romanski) jezik, koji se razlikovao od mletačkoga govora te je sve do kraja (sve do svršetka XIX vijeka) u svojem konsonantskom sistemu imao glas *č* (i nije ga pretvarao ni u *c* ni u *s*, ispor. *čil* za »cielo«, *četyk* za »cinque«, *spirač* za »asparagi«, *čol* za »culu« uz *kenur* za »cenare«, *kaina* za »cena«, *plaker* za »piacere«, gdje prema mladem *č* stoji starije *k*). M. Bartoli u članku *Dalmatico e albano-romanico* (Italia e Croazia, Reale Accademia d'Italia, Roma 1942) kaže na str. 120–121: »Seconda l'opinione autorevole di Giuseppe Praga „Venezia, venendo in Dalmazia, trovò nelle città romane (divenute romaniche) il dalmatico, che, a poco a poco, all'infuori d'ogni influenza slava, cedette il posto al veneto. Tale trapasso avvenne ... durante la seconda metà del sec. XV" « i, nešto dalje (na str. 182, opet prema Pragi): »la Dalmazia prima del 1409 ebbe civiltà romana e italiana, propria e indipendente, lontanissima e diversissima dalla veneta«. Tako i Tagliavini (u članku *Sugli elementi italiani del croato*, u istom zborniku, str. 182) kaže »una relativa simbiosi italo-slava è cominciata solo in epoca assai più moderna«. Kao što se po svemu vidi, mletački izgovor sa svojim refleksom za *č́* (bilo to *ç* ili *ṣ*) nije kroz nekoliko stoljeća svoje dominacije izvršio nikakav jači utjecaj ni na dalmatski jezik, premda je to bilo i romansko narječje, i narječje, kojega je na kraju nestalo u tom (mladem) mletačkom govoru, koji više nije poznavao glasa *č*. Pa kada taj govor nije mogao utjecati ni na srodni romanski supstrat, koji k tomu nije imao niti svoje književnosti, niti svojeg kulturnog središta, kako se može pretpostavljati, da je on mogao ne samo mnogo jače, nego upravo *tako presudno* djelovati na naš čakavski dijalekat, da mu je pobrkao, ispreturao sav konsonantski sistem?

Ako se svi ovi – i općelingvistički i historijski, i fonetski – razlozi skupe u jedno, vidjet će se, da oni, kada se radi o tezi, prema kojoj bi naš cakavizam imao biti samo odraz mletačkoga (venecijanskoga) »cakavizma«, upućuju na oprez, i da sami od sebe nameću pitanje, da li su te

[12] Isp. Vidošić (str. 302): »Ammessa pure una buona dose di veri sbagli degli amanuensi, resta pur tanto da poter e dover dir compiuto nel quattrocento l' ultimo sviluppo«.

promjene (*č ž š* > *c z s*) kod nas zaista morale biti heteronomne, i da li se one, možda ipak, nisu mogle razviti i samostalno, bez utjecaja sa strane? – Da li to, što ni u susjednom venecijanskom govoru nije bilo tvrdih palatala *(č š ž)* mora značiti, da su naši čakavci, koji također nemaju *č ž š* i koji su dugo vremena bili pod mletačkom vlašću, *morali* taj izgovor od njih primiti?[13] – Radi se o općem, principskom pitanju, da li je u takvim prilikama kod naših čakavaca bilo uvjeta, da *č ž š* počne prelaziti u *c z s* i bez utjecaja izvana? Kod toga ja ne ću ulaziti u pojedinosti iz hronologije ove pojave na našem području; nju ne će biti teško utvrditi na osnovi različnih (naših i stranih, talijanskih i dalmatskih) nomenklatura, za koje je u posljednje vrijeme kod nas skupljeno dosta korisne građe.

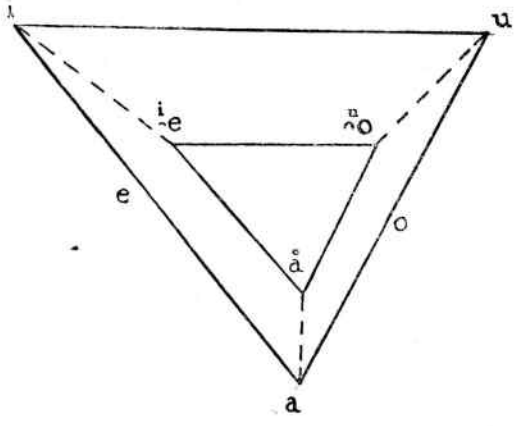
Kao polaznu točku uzet ću dva govora, koji su genetički vezani jedan za drugi: to je govor starijeg (Velikog) Lošinja, i govor Suska, koji je najdalje na zapad isturen od svih kvarnerskih otoka, i analizirat ću njihov glasovni sistem i njegovu strukturu, osobito strukturu njihova konsonantizma.

Oba govora u jezgri pripadaju čakavcima, samo što je mlađi dio naselja na Susku – onaj, koji je više vezan za more i koji daje najveći broj ribara i mornara – danas pretežno čakavski (iako ispod čakavskoga pokrova i danas kadšto izbijaju čakavski oblici). Genetički i Susak i Lošinj pripadaju istoj govornoj grupi, samo što je među njima došlo i do razlika, od kojih su jedne uvjetovane time, što je Susak kao otok dosta udaljen od Lošinja, pa je od najranijega vremena mogao ponešto zadržati (tako na pr. impf. ili aor.), što se drugdje dalje razvijalo ili je s vremenom nestalo, a drugo time, što se između njega i Velikoga Lošinja utisnuo Mali Lošinj, koji se već od XVI vijeka počeo odnarođivati *(Buteri*, koji su poslije postali *Botterini*, *messer Frančesko Škija* iz zapisa lošinjskih notara-glagoljaša, i t. d.), tako da je to pregradu, koju je između Velikog Lošinja i Suska podiglo more, učinilo još višom i još jačom. Zato će u susačkom govoru biti i elemenata, koji su mu do XVI vijeka bili zajednički s onima u Velikom Lošinju, i elemenata, koji su već tada za Lošinj i za ostalo područje oko njega bili arhaizmi, i napokon takvih, koji su se poslije razdvajanja na Susku razvijali drugačije nego na njegovu najbližem zaleđu, na Lošinju.

Za lošinjski sistem, kako ga nalazimo danas, karakteristična je dvodimenzionalnost. U vokalizmu se kratki vokali razlikuju od dugih, koji imaju nešto uži izgovor te lako prelaze u diftonge s jasnim prednjim ili stražnjim implozivom. Razumije se, da se to odnosi samo na niže registre: viši *(i u)* ostaju bez promjene. Osim toga za *ā* ≦ *ō*, *ŏ* i za *ā* ≦ *ŏ*, *ă* (kod metateze likvida) to vrijedi samo kada je na njima bila stara duljina (u gen. pl. bilo je na pr. *a* ≦ *ō* dugo već u XIII vijeku).

[13] Posljednji predstavnik dalmat. jezika (Antun Udina-Burbur) umro je god. 1898. u Krku.

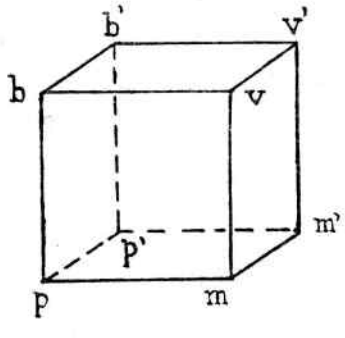
a)

Jednodimenzionalni trokut normalne, pisane čakavštine sa vinodolskog kanala postaje presječena piramida, kojoj gornji dio od juga prema sjeveru varira (od *å* > *oa*, *ua*, *uå* na crti Mali Lošinj – Nerezine do *å* sa slabijom implozijom kod srednjih vokala u Velikom Lošinju). Općenito se je refleks za dugo *ē*, koje je postalo od *e*, *ê* i (od XI vijeka) od *ę*, izjednačio te dao (ako se nije radilo o *ē* ≦ *ê* ispred *d t r* po pravilu Jakubinskoga: *lêto, vêtar, susêd, dêd, obêd, mêra) ie*, koje može biti jednosložno (s naglaskom na *e*) ili dvosložno (s kratkim iktusom na *i*); razlikovanje *iê* ‖ *ie* bit će po potrebi ili stilističko ili fonetsko (radi diferencijacije, da bi se spriječilo slijevanje *l* + *iê* u *le*, i sl.).

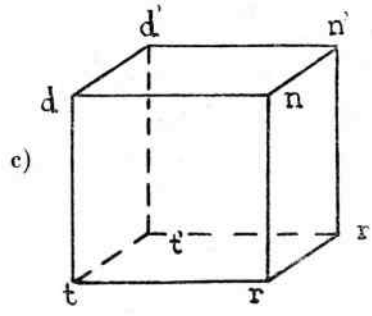
Kod konsonantizma se također u načelu nigdje ne prelazi dvodimenzionalni raspon, bilo kada su u pitanju labijali

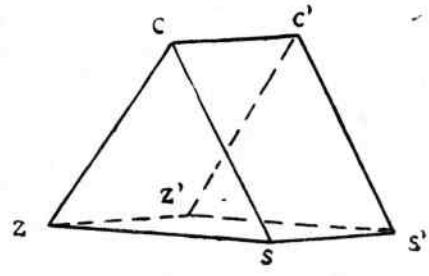
b)

ili mlađa palatalizacija dentala i sibilanata

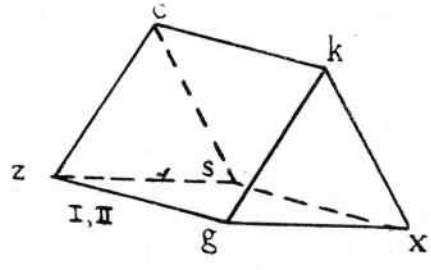
c)

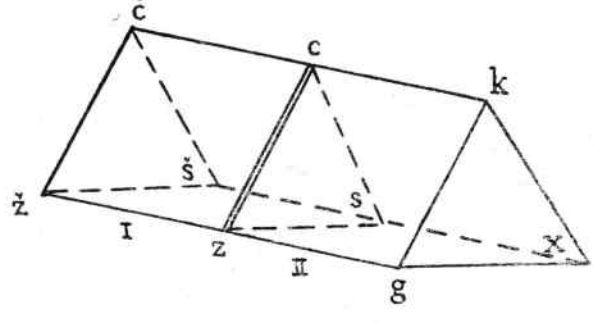

ili palatalizacija velara

d)

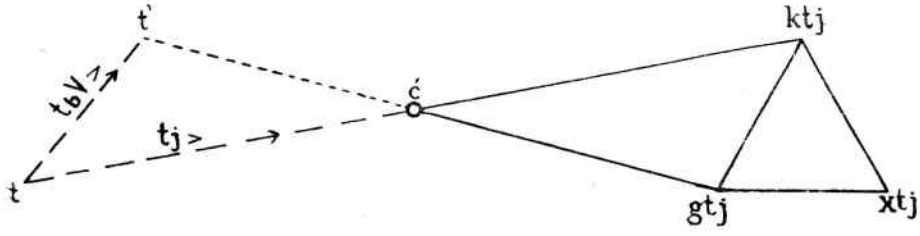

a ne

Kod *t* starije je **tj* prešlo u tipično, meko čakavsko *ć* (tako i **ktj *gtj *χtj* : **kti *gti *χti* < **kti *gti *χti*), a novo je *tьV*, pošto je nestalo *ь*, dalo *ti*:

e)

Kod **dj* je, kao i drugdje kod čakavaca (i u slovenskom jeziku, pa i u mletačkom dijalektu) došlo do redukcije zatvornog elementa, ispor. *meja* »međa«, do *vijen'ja* »do viđenja« u Vel. Lošinju, ili *dȕ te ᵘõn ne lȃćase, pajȃse v mᵘôre* Susak »da te on ne prihvati, pade u more« (od **pad-jȃše*, impf.).

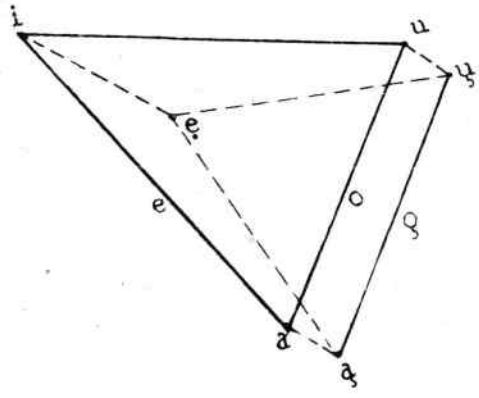
Grupa *l n r* pošla je, kao i drugdje, različnim putevima: *r* je izgubilo palatalni prizvuk *(mᵘôre, orĭχ* »orah«, ali *carjẽni* od **carv-ieni)*, kod *l – j*, gdje je još prije 150 godina bilo *ļ* (v. Ilovik, koji je naseljen iz Vel. Lošinja), danas je gotovo posvema prevladalo *j (o Mihȏji* »o Miholju«, *v zemjĭ* »u zemlji«, *škjȕvat* »kljuvati«, *prȍkjata bȋla* »prokleta bila«, rjeđe *postĭļa* pored *postĭja, prĭjateje* pored *prĭjateļof)*. Samo *n – j* redovno i danas daje *ń: koń, mańi, ńeji* »njezin«. Diftong *ie* iza *r n* obično i lako, a iza *l redovito* prelazi u disilabičko *ie: srᵉedȁ* (kao *srᵉe-dȁ*) »srijeda«, *parnîêst* i *parnᵉest* »donijeti«, *z volᵉen* »sa volom«.

Današnji susački govor razlikuje se od lošinjskoga osobito intenzitetom i jačom ekspiracijom uz istovremena spuštanja artikulacione baze: u lošinjskom *i* pod ˜ *može* prijeći u *y (cetỹre)*, u susačkom *svako i* pod ˜ uz tvrdi suglasnik prelazi u *y: tarĭl – tarỹla* »tr'o – trla«, *zȃbĭl – zȃbỹla* »zaboravio – zaboravila«, *znỹmlu se* »vade se«, *na vlȃsȕ sen se uvartỹla da nīsẽn pȃla* »za vlas, i bila bih pala« prema *jĭgla* »igla«, *daźĭlo* »dаždjelo (je)«, *bȋla sen na jenȕ mejĭnu, to i bȋlo ɣartȍ vysokȍ* »bila sam na polju, to je bilo vrlo visoko«, *da nī daźĭlo bȕjaχ pᵘõć dvỹle na mȗl* (ili *jĭdaχ dvỹle na mȗl)* »da nije padala kiša, pošla bih brzo u luku (na molo)«.

I razlikovanja *ie* ‖ *ᵉe* bit će prema tome na Susku češća (i oštrija), a *ȁ* se, kada nije pod akcentom, zbog jake ekspiracije skraćuje gotovo na *o: plȁtyt* »plátiti«, *sȃmȁ* »sáma«, *čẽs mi pokȃzȁt* »hoćeš li mi pokazati«.

Novo je uklapanje posebnog sistema, koji se veže za novi metatonijski akut (rjeđe cirkumfleks) na mjestima, gdje je prije bio brzi (kratki silazni) akcenat. I taj se novi, recentni sistem veže ugl. za elemente nižega registra (za *a o e*, rjeđe *u)* koji dobivaju uži izgovor, tako da *o* prelazi u *ǫ e u ę*, a *a u ą̃ (u u ų̃): ne mǫ̃ren* »ne mogu«, *na naɣǫ̃ri* »prema gore«, *bą̃ba, po ną̃śu* »naški«, *obą̃lkla se* »obukla se«, *vę̃la* »velika«, *tī ɣa ne bỹ sla vän da bi bȋl vę̃tar* »ti ne bi pošla van, da je vjetar«, *da bȕjase dǫ̃bar*

bŭjaχ mu dat kunfę̑ti »da je dobar, dala bih mu bonbona«, *cå pą̑ti za mę̑ne!* »što zbog mene pati!«. *Jakŭc je γrᵘõzje ko dụ̆rå cⁱēlu zîmu* »jakuc je grožđe koje traje cijelu zimu«. *Cụ̆tar* (ime).

Kod konsonantizma, ako se izuzmu b) i c), gdje se sekundarne varijante uklanjaju uglavnom disilabizacijom *ie ᵘo > ⁱe ᵘo (piêt – pⁱet* »pet«, *Osᵘôr – Osᵘor, mᵘot* »način«, gen. *mᵘôda* prema *nǫ̑γat* – pl. *nᵘõχti)*, najvažnije su ipak pojave, koje su u svezi s velarima i sa *ĺ ń*. Tu je očito cijeli sistem pošao putem depalatalizacije, pa je kod d) prva palatalizacija svedena na drugu, blažu *(bŭjase:* »bijaše«, *musnγ̑ca* »mošnjica«, *usą̑ta* »ušata, riba«, *vγ̑se* »više«, *pą̑ls* »puž«, *mą̑dis*, gen. *mą̑disa* »madež«, *pokäs mi* »pokaži mi«, *papŭce:* »papuče«, *da zą̑i se mīsa* »a zašto se miješa«, *na mucⁱêć* »mučeći, šuteći«, *zą̑c* »zašto, zač«, *ce* »što, ča«, i t. d.). Gdješto se iz fonetskih i drugih razloga čuje također *c ź ś* (rjeđe *ć ź ź́*), no i onda je ono uvijek postalo od *č ž š*, nikada (osim kada je po srijedi mlađe jotovanje) od izvornoga *c z s: ną̑se dycä: po ną̑śu, śą̑l je: slä sen. prīsal je, tecẽn, tecẽs* »trčim, trčiš«; *bīs' ćä!* »bježi!«, *därzalo* »držalo« *tl̂ić – talcẽn* »tući – tučem«; *kamiźǫ̑ti* »suknje«, *mrγ̑źa* »mreža«, *Loś̂in* »Lošinj« i *tärsje : tärśie, γrᵘõzje : γrᵘõźie.*

Da se tu nije radilo o prilagođivanju nečemu što bi dolazilo izvana, o prilagođivanju svojega »bodulskog« izgovora talijanskom mletačkom izgovoru, nego o organskoj redukciji glasovnih elemenata, koja je zahvatila cijeli sistem, dokazuje to, što je ona naknadno, u toku samostalnog razvitka, obuhvatila i palatalno *ĺ ń* i depalatalizirala ga i svela na srednje, normalno *l n: nedγ̑la* »nedjelja«, *postγ̑la* »postelja«, *valälo* »valjak«, *hą̑lina* »haljina«, *kosŭla* »košulja«, *oćeslät* »počešljati«, *dälγo* – komp. *däle* »dalje«, *kõn* »konj«, – *na konŭ, oγän* »oganj« – *va oγnŭ, mekîne* »mekinje, pa: mrlje na licu«, *murγ̂an* »mogranj«, *sŭkna* »suknja«, *neγõ̍* »njegov«, *na mäne* »na manje«, *kę̑l neγa* »kod njega«, *musnγ̑ca* »mo-

šnjica«, *Lošinãn* »Lošinjanin«, *sa̧rpan* »srpanj«, *dīmlak* ‖ *dīmnak* »dimnjak«, i t. d. Istina, promjene *l̨* > *l* ima i u slovenskom jeziku (v. F. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika II, Konzonantizem, Ljubljana 1924, str. 63. i d.), štoviše, ona je ondje vrlo raširena, no ona se ondje ipak nigdje onako organski i u svezi s redukcijom glasa *č* ne uklapa u sistem kao na Susku, gdje je ovakav izgovor zahvatio ne samo cakavski nego i mladi čakavski dio stanovništva.

Vremenski taj prijelaz *(l̨* > *l)* ne će biti stariji od XVI vijeka (u koji i Ramovš meće prijelaz *l̨* > *l* u slovenskom jeziku), jer njime nisu obuhvaćeni neki slučajevi, kada je *l* u lošinjskom govoru (na pr. na početku riječi) počelo prelaziti u *j* (Sujčani će prema tome imati *jûdi*, *pojūbỳt*, ali *bȍle*, *milā̊r*, *z jenīn prīiatelon).*

Tako će biti i s odnosom *ń* > *n* prema lošinjskom *ń:* pošto se *ń* u lošinjskom govoru nigdje nije reduciralo ili invertiralo, svako će staro lošinjsko *ń* na Susku prijeći u *n*, a *ń* će se javljati samo u nekoliko mladih (najmladih) slučajeva, kada je ono postalo od *-nbj-* (ispor. *tȁrjańe*, *ruć̣ȇńe*, *kȍleńe*). Značajno je, da u susjednim istarskim čakavskim govorima, koji se nalaze između lošinjsko-susačkog dijalekta i slovenskih (i prijelaznih čakavsko-slovenskih) dijalekata, *nigdje* nema traga prijelazu *l̨* > *ń* > *n*, pa to također po sebi nuka na istraživanja, da li ta pojava na Susku nije odraz nekog organskog, glasovnog pomaka u cijelom sistemu. Kod toga je bilo i postupnosti, jer je promjena *l̨* > *l*, *ń* > *n* svakako mlađa od promjene *č ž š* > *c z s*, no opet ni ona nije posvema mlada, dok nije obuhvatila najmlađe *ń*, ono, koje je postalo od *-nbj.*

Relativno mlađa pojava, koja je organski utjecala na glasovni sistem na Susku (i na Unijama) i donekle ga udaljila od govora u Velikom Lošinju, jest metatonija naglaska ˝ > ˜ i s njom u svezi promijenjeni izgovor vokala *a o e u*. Ona je važna za to, što svojim razlikovanjem *ā ã* ≦ *ȃ* ili *a* ≦ *ȁ* i *å̄* ≦ *ā*, od *ā* u zatvorenom slogu i od *ã* koje je postalo metatezom likvida, upućuje na stare čakavske intonacijske i akcenatske odnose u prošlosti i time na vrijeme, kada je na ovom području moglo doći na pr. do prijelaza *ā* u *å̄*. No, ovo su već posebna pitanja, i njima će, kao i o odnosu ove metatonije prema ostacima talijanskih govora na kvarnerskim otocima i na susjednom području, trebati posvetiti posebnu raspravu.

Preostaje još da kažem, kako ja – na osnovi svega ovoga – zamišljam genezu cakavizma na našem području.

Ni historijski, ni lingvistički razlozi ne upućuju na alogeno (u ovom slučaju romansko) porijeklo ovih pojava. Historijski protivi se tomu periodizacija konsonantskih promjena u mletačkom (mletačko-sjevernotalijanskom) narječju. Lingvistički pak odnos supstrata i superstrata nije bio takav, da bi romanski superstrat mogao izvršiti tako jak utjecaj na slavenski supstrat. Małecki govori o odanosti prema Veneciji (o. c. 63–65), no kada Zoranić govori o »kreljuti slafnoga zlatoga i pravednoga lava« – i to n. b. u Zadru, koji je toliko puta ustajao protiv Venecije, i kojemu je Serenissima bila raselila sve stanovništvo – onda to ne mora značiti više nego što su značile himne bezbrojnih pjesnika Habsburgima,

ili nego što su značili zlatni i pozlaćeni dvoglavi orlovi, kojih su i danas puni neki naši muzeji. Za »ljubav« puka prema toj vlasti za mene su mjerodavniji »škriti« s *oporukama*, koje su sastavljali naši ljudi, kada su ih odvodili »u galiju« (»1630. *kadi ê Martin sin Ivana Šimičića poidoh u galiju i pustih moju ženu donu i madonu da uživa sve moe do života i da mi guverna dici*« Testam. et Scre. di Lossin G^{de}, fol 186^{v}. glag.), ili kada su plaćali skupe novce onima, koji bi htjeli da ih oslobode te »sreće« da služe »svitloj kruni principovoj« (»1606. *agušta 7. ja Franić Fantić budući obran u galiju ja akurdah Jakova Lećića saki misec dukat 10. mucīg. dokle bude stati na službi s. Marka, odviše dara li(ba)r 9 i bari(l) vina, sada dukat .20., saka .2. miseca paga*« ib. glag., fol. 16^{v}).

Bilo bi pretjerano reći, da je mletački i uopće romanski utjecaj na naše otočane bio malen: ne, on je bio jak, ali ipak nije prelazio određenih granica. Primale su se, i to obilno, različne riječi i različni termini (osobito iz administrativnoga, sudskoga, pomorskoga i ribarskoga rječnika). Primali su se – iako dosta rijetko, ako se nije radilo o službenim ili poluslužbenim aktima – i poneki sintaktički obrati. Najmanje se primalo iz područja glasova. Tu se – u prvom redu kod bilingva i kod onih, koji su dulje vremena živjeli u romanskoj sredini – na pr. u konsonantizmu tu i tamo, sporadično, javlja i varijanta *ś ź (ṣ ẓ)* prema *s z* < *š ž* (ako to nije posljedica prilagođivanja čakavskoga *s z* čakavskom *š ž*, jer i toga ima).

No jednako je bilo i na talijanskoj strani, samo što je kod nas, kada smo mi što primali, težište bilo na leksičkoj strani, dok su Talijani, koji su morali računati sa slavenskim supstratom iz najbliže okoline, bili izvrgnuti jačim utjecajima u području sintakse i u području glasova. Tagliavini (o. c.) u bilješci na str. 381. govori o čakavskom utjecaju na talijansku sintaksu u Cresu, Rabu, Zadru, Trstu i Rijeci, a Depoli za riječki talijanski govor kaže (1913) »la parlata fiumana odierna è tutta a gradazioni: dalla persona »colta« che ci tiene a parlare »in lingua« fino all' originario slavo che parla un italiano creato a sua imagine« ... (o. c. str. 262). Kod glasova spomenut ću *č* > *c (ç)*, koje je moglo poslužiti kao kopča između *ć* i *s*, i mlađe (metatonijsko)[14] ~, koje je također zajedničko našim čakavskim (cakavskim) govorima i mjesnim talijanskim narječjima, kojih u posljednje vrijeme sve više nestaje (isp. *ćẽrto, berẽto, vẽŋgo, bõrsa, grãnde, la domãnda).*

Do prelaženja *č ž š* u *c z s* na znatnom dijelu čakavskoga područja moglo je, po mojem mišljenju, doći spontano – onako, kako je dolazilo i do drugih promjena u slavenskom sistemu na različnim područjima (t. j. onako, kako je dolazilo i do promjena *tl, dl* > *l, vbs'-* > *vš-*, do gubljenja epentetskoga *l*, i t. d.). Meillet je ovakve promjene tumačio inovacijama (najčešće redukcijama), koje su u jezik unosile nove generacije. Te su promjene mogle biti i lokalne, i mogle su s vremenom zahvatiti veća područja. Svodile su se u svojim počecima obično na

[14] Za pojedine detalje v. raspravu »Govor otoka Suska« (Hrvatski dijalektološki zbornik I, Zagreb 1956, izd. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti).

dječji govor, a cijeli niz rasprava o tom govoru (od Aleksandrova prije 70 godina do Smoczyńskoga g. 1955) pokazuje, da se upravo suglasnici o kojima je ovdje govor (t. j. *č ž š*), teško usvajaju i da ih djeca na prijelazu iz druge godine u treću još ne mogu potpuno svladati, te ih kojekako zamjenjuju.[15] Pritom su na izgovor *č* > *s (ṣ, ś)*, koji bismo inače očekivali (zbog redukcije zatvornog elementa), mogli utjecati i fonološki razlozi (*čelo* > *selo : *selo* »vicus, pagus«; *često* > *sesto : *sesto* < *šesto* »sextum«, i t. d.), tako da je (prema *š* > *s*, *ž* > *z*) na kraju ostalo *c*. Ova se pojava mogla zatim raširiti te s vremenom postati značajka cijelog otočkog (bodulskog) govora, uključujući ovamo i Istru.

Susačko *ĺ ń* > *l n* bi prema tome bilo samo dalja, mlađa etapa artikulacijskih tendencija koje su se razvile i učvrstile na osnovi prijelaza *č ž š* > *c z s*.

Teoretski – jer takve pojave nastaju najprije u užem krugu – moglo bi se doduše polaziti i od pretpostavaka, da su se u prve cakavce mogle ubrajati porodice romanskih kolona, koji su se nastanili na otocima i koji su – opet teoretski – mogli između čakavskoga (slavenskoga) *č ž š* i svojega *ṣ* (ili *ç*) *ẓ ṣ* naći kompromis u *c z s*, no to u biti ne bi mijenjalo ništa na stvari. To opet ne bi značilo, da je naš svijet u određenom razdoblju svoje prošlosti, kada se nalazio pod vlašću Mlečana, iz ovih ili onih razloga – automatski ili svijesno – stao svoje »bodulske« glasove izgovarati na mletački način (Małecki, o. c. 65). Osim toga to nipošto ne bi isključivalo mogućnost, da je i *bez* toga moglo doći do takvoga razvitka, kao što je (na pr. na Susku) poslije spontano dolazilo i do prelaženja *ĺ* i *ń* u *l* i *n*.

Małeckomu se činilo, da se cakavizam kod nas počeo javljati tek oko sredine XVII vijeka. Na osnovi štampane ili opisane građe, s kojom je raspolagao, on nije ni mogao doći do drugoga zaključka. Međutim, kada se razgledaju glagoljski spomenici – a poznato je, da je upravo razlikovanje između *č* i *c*, i *ž* i *z*, i *š* i *s* u glagoljici vrlo izrazito, tako da ne može doći do zamjenjivanja – slika se mijenja. Cakavizama – većinom nehotičnih – ima i u XVI i u XV vijeku, a posredno im se tragovi mogu naći i u dubrovačkoj književnosti XVII vijeka.

Poznati hrvatski komediograf Marin Držić (1508–1567) često je u svojim dramama izvrgavao ruglu ne samo Kotorane, Lopuđane i Vlahe, nego i različite strance. Činio je to obično tako, da je nastojao, da se svaki u svojem govoru služi onim glasovima, frazama i sintaktičkim i morfološkim oblicima, kojima su se ljudi smijali, kada bi stranac govorio na-

[15] Ispor. A. Meillet, *Les dialectes indo-européens*, NT (1950), str. 2–3 squ. i ispor. A. Aleksandrov, *Detskaja reč*, RFV 10 (1883), str. 97–99, 105–106. i ono što kaže P. Smoczyński, *Przyswajanie przez dziecko podstaw systemu językowego*, ŁTN wydz. I, 19, Łodź 1955, str. 178: »Przegląd materiału pozwala stwierdzić przede wszystkim całkowity brak *š-ž-č-ǯ*, co obserwowaliśmy już w okresie poprzednim. Fonemy te nie występują nawet dorywczo lub przypadkowo ani w zabawie, ani w onomatopejach. Jest to objaw uproszczenia systemu, gdyż fonemy te zastępowane są przez inne, które dziecko prędzej i łatwiej sobie przyswaja. Zastępstwo to nie jest jednak konsekwentne i regularne – dziecko eksperymentuje«.

šim jezikom, ili kada bi ne-Talijan (na pr. Židov ili Grk) pokušavao da govori talijanskim jezikom. Kada se radilo o Nijemcu, smijali bi se najviše tomu, kako je zamjenjivao zvučne suglasnike bezvučnima. Zato Držić na pr. svojem Tudešku (od talij. *tedesco* »Nijemac«) Ugu u »Dundu Maroju« meće u usta oblike »fer Tio« (per Dio), »fenga« (venga), »foler« (voler), »serfitor« (servitor), a Grk u komediji »Mande« govori »Dio vardi, Gio vardi! Guardar con occhio, non zogar con man!« i t. d. U »Arkulinu« predstavio je tako svojim gospárima i gospòđama također nekog grabancijaša, negromanta, koji tobože govori talijanski, pa kojekako (naravno, iskrivljeno) s talijanska govori i hrvatski. Kod toga pretjeruje, pa *h* pretvara u *k* (*ma koću já plata* »ma hoću da me platiš«), *č* i *š* poput čakavaca – bodula pretvara u *c s* (*koćete ciniti* »hoćete činiti«, *da vjenca* »da vjenča«, *sve biti vas posao* »sve (će to) biti vaš posao«), a staro *z* na mletački način zamjenjuje sa *ž* (*žna* »zna). Da ne bude nimalo sumnje, da se radi o Mlečiću, meće mu u usta i govorno mletačko *misser sci!* (za *signor si!*, kako je drugdje u talij. tekstu). Zaista, teško je zamisliti, da bi u vrijeme, kada su se i Držić i drugi pučani i gospari od Dubrovnika do Zadra smijali onome, što je podsjećalo na mletački konsonantizam i na način, kako su se iskrivljeno izgovarale naše riječi i naša imena, upravo neka iskrivljavanja zbog kojih su im se ćugali mogla postati uzor, za kojim su se povodili naši čakavci na obali i na otocima od Brača i Hvara na sjever sve do Istre i Čepićkoga jezera. Prije bi se moglo govoriti, da je bilo obrnuto – da su naši cakavci, upravo zato da bi se jače približili čakavcima i koliko toliko udaljili od Mlečana i njihova govora, radije upadali u hiperkorektnost te govorili *č ž š* i *ć ź ś* ondje, gdje bi sasvim normalno i u skladu sa svojim sistemom prema čakavskom *č ž š* bili najradije govorili *c z s*. Međutim i to, kao i rečakavizacija nekih cakavskih govora, ide u red pitanja, koja u našoj dijalektologiji još nisu dovoljno osvijetljena. Poljaci, kod kojih *š* i *ś* i *ž* i *ź* predstavljaju posebne foneme, mogu pretpostavljati, da je zamjenjivanje niza *Š* i *Ś* bilo posljedica miješanja stanovništva, i to raznojezičnoga stanovništva (v. Klemensiewicz – Lehr-Spławiński – Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, *Warszawa* 1955, str. 147), kod nas su *Š* i *Ś* samo varijante, pa to bitno mijenja stvar.

SUMMARY

ON THE PROBLEMS OF CAKAVIAN SPEECH

It has been known by scholars for about sixty years that in the islands of the Adriatic the normal sounds *č*, *ž*, *š* are shifted into *c*, *z*, *s*. The phenomenon, that the group of letters, *č*, *ž*, *š* changes in different ways, is not isolated in Slavic languages; it can be found in Polish, Lower Lusatian and White Russian, as well as in a number of North Russian dialects. The same phenomenon is also encountered with some of their neighbours (the Fins in the North, and the Italians around Venice and in some parts of Upper Italy). In the North, this phenomenon has been explained as the result of a foreign substratum (in this particular case Finnish). The Polish scientist Małecki, in the monograph »Cakawism«, wished to present a similar explanation for the cakavian area in the South. In so doing, he endeavoured to interprete the shift of *č*, *ž*, *š* into *c*, *z*, *s*, as the result of the Italian (Venetian) pronunciation of these consonants. One ought to bear in mind that Venice had under its control most of the Adriatic for more than 500 years. However, there exist historic and linguistic reasons opposing the explanation that our cakavians adopted the change of *č*, *ž*, *š* into *c*, *z*, *s* from the Venetians. From the historic point of view, the cultural influence of Venice commenced only after 1409, and at that time the Venetians already possessed the *s* for the all Italian *č*. It is difficult from the linguistic point of view, to suppose that the Venetian superstratum could have exercised such a strong influence upon the Slavic substratum. One of the existing arguments is the old Dalmatian (Dalmato-Romanic) language, which, although it merged into Italian, kept in its vocal system the sound *č* to its very end, i. e. to the end of the 19th century. Another argument is the relation between the Italian and Slavic dialects in the nothern part of the Adriatic, where the Slavs were under Italian influence mostly in the field of the vocabulary, while the Italians, who were dependent on the Slavic substratum, adopted a number of elements in the fields of syntax and phonetics. In the author's opinion, the shrift, of *č*, *ž*, *š*, into *c*, *z*, *s*, was brought about spontaneously in the cacavian area as the result of the general tendencies of articulation to reduce the alveolar and similar elements in the pronunciation of the consonants. In its further development (in a smaller area) it brought about the change of *l*, *ń* into *l*, *n*. Different strata of these phenomena, of which the second is of more recent date, can be found in the dialect of the island of Susak, which represents one of the most conservative and independent linguistic areas in the Northern Adriatic.